

קדושת פירות שביעית

א. השאלה הכפולה: היקף הקדושה והשלכותיה

נפתח את עיסוקנו בסוגיית קדושת פירות שביעית בשאלת הקשר בין שאלת היקף הקדושה, אילו פירות קדושים, ובין שאלת השלכות הקדושה, השימושים המותרים בפירות הקדושים.

הקשר בין שתי השאלות עולה בחדות מהסוגיה בסוכה. נתחיל אפוא את לימודנו בעיון בסוגיה זו. הגמרא שואלת מדוע לולב קדוש בקדושת שביעית (סוכה מ):

טעמא דלולב בר ששית הנכנס לשביעית הוא, הא דשביעית - קדוש, אמאי? עצים בעלמא הוא, ועצים אין בהן משום קדושת שביעית. שאני התם, דאמר קרא לכם לאכלה לכם דומיא דלאכלה - מי שהנאתו וביעורו שוה, יצאו עצים שהנאתן אחר ביעורן.

עצים אינם קדושים משום שנהנים מהם אחר ביעורם. לעומתם, לולב קדוש משום שהנאתו בשעת ביעורו: נהגו להשתמש בו לטאטוא כך שהוא מתכלה בשעת השימוש. נתבונן במקור לצורך בהנאה בשעת ביעור: מצד אחד המילה 'לאכלה' מצמצמת את השימוש המותר בפירות, אכילה בלבד. מצד שני המילה 'לכם' מרחיבה. חכמים למדו מכך שמותר להשתמש בפירות שביעית בצורה דומה ל'לאכלה', 'לכם דומיא דלאכלה'. כיוון שבאכילה ההנאה נעשית על ידי כילוי של המאכל, מותרת גם כל הנאה אחרת מיבול השביעית שנעשית על ידי כילוי.

לימוד זה מעט קשה לכאורה: הפסוק הרי עוסק בצורת השימוש בפירות השביעית ולא בקביעת גבולות היקף הקדושה, ובכל זאת הגמרא למדה ממנו שעצים אינם קדושים משום שהנאתם לאחר ביעורם. מכאן שהשאלות קשורות זו בזו, ולדין 'הנאתו בשעת ביעורו' שתי השלכות: האחת, דברים שהנאתם לאחר ביעורם אינם קדושים; השנייה, אסור להשתמש בפירות קדושים בדרך בה ההנאה מהם תהיה לאחר ביעורם.

ב. משמעות דין הנאתו וביעורו שוה

מדוע יש צורך שההנאה תהיה בשעת ביעור? מה משקף צורך זה?

ייתכן כי לפרי שהנאתו לאחר ביעורו אין ייעוד. כל עוד הוא קיים לא נהנים ממנו. נהנים ממנו רק לאחר ביעורו, אבל אז הוא כבר משהו אחר, והפרי כבר אינו קיים. חוסר הייעוד מוביל לכך שלפרי אין קדושת שביעית. זו גם הסיבה לאיסור להשתמש בפירות קדושים באופן שכזה: אתה מכלה את הפרי בלי ליהנות ממנו, שכן ההנאה העתידית

אינה מהפרי עצמו. יש פה מעין "לאכלה ולא להפסד" – ההנאה המותרת היא רק מהפרי עצמו, ואין היתר להפסידו אפילו כאשר הפסד זה יאפשר הנאה עתידית מגוף אחר¹.

ג. מחלוקת תנא קמא ורבי יוסי

נמשיך בסוגיה בסוכה (שם):

ועצים להסקה תנאי היא, דתניא: אין מוסרין פירות שביעית לא למשרה ולא לכבוסה, רבי יוסי אומר: מוסרין.

רש"י מסביר שדברי תנא קמא נובעים מהיסוד שראינו לעיל: במשרה וכביסה ההנאה מהפירות היא לאחר ביעורם והנאה שכזו אסורה בפירות שביעית. לכן שימושים אלו אסורים ולכן אין קדושה בעצים המיועדים להסקה. לעומת זאת, רבי יוסי חולק על דין 'הנאתו בשעת ביעורו' – לכן הוא מתיר להשתמש בפירות לכיבוס, ולכן הוא סבור שיש קדושה בעצים המיועדים להסקה.

הגמרא דנה בטעם המחלוקת (שם):

מאי טעמא דתנא קמא - דאמר קרא לאכלה - ולא למשרה, ולא לכבוסה. מאי טעמא דרבי יוסי - אמר קרא לכם - לכם לכל צרכיכם, ואפילו למשרה ולכבוסה. - ותנא קמא, הא כתיב לכם! - ההוא לכם דומיא דלאכלה - מי שהנאתו וביעורו שוה, יצאו משרה וכבוסה שהנאתן אחר ביעורן. - ורבי יוסי, הא כתיב לאכלה! - ההוא מיבעי ליה לאכלה - ולא למלוגמא (לתרופה)... מה ראית לרבות את הכבוסה ולהוציא את המלוגמא? מרבה אני את הכבוסה - ששוה בכל אדם, ומוציא את המלוגמא - שאינה שוה לכל אדם.

1. הגמרא אמרה שלולב "הנאתו וביעורו שווה", כלומר הוא מתקלקל בזמן שמטאטאים בו. מה היה קורה אילו לא היה הלולב מתקלקל? לכאורה הדגש הוא רק לצד אחד – שימוש לאחר כילוי אינו מוגדר כשימוש. לפי זה שימוש שאין בו כילוי הוא אפילו טוב יותר (וכן כתב בעל המאור סוכה יט: מדפי הרי"ף). אכילה היא דבר חד פעמי, אך יש דברים שאפשר להשתמש בגופם עוד ועוד. לאור ההגדרה שאמרנו קודם בוודאי שצריכה להיות קדושה גם בהנאה שאינה מכלה, הרי ההנאה היא מהפרי עצמו. אך יכול להיות שהביעור הוא גם הגדרה חיובית; זאת אם נבין שהתורה אוסרת על הפקת הנאות צדדיות מהפירות, ונגדיר כך שימוש בלי כילוי, שכן האדם הצליח להפיק מהפרי כל מיני תועלות בלא לקחת את גוף הפרי.

תנא קמא ורבי יוסי נחלקו אפוא מה לדרוש מהמילה 'לאכלה' – כיצד היא מאפיינת את ההנאה המותרת. נראה כי האפיון של תנא קמא פנימי ומהותי יותר ומשקף כאמור עקרון שההנאה צריכה להיות מהפרי עצמו, דבר שלא מתקיים בהנאות לאחר ביעור. האפיון של רבי יוסי לעומת זאת חיצוני יותר, 'שווה בכל אדם', ונראה שהוא קשור לחשיבות השימוש.

ד. פירוש רש"י בבבא קמא למחלוקת

מחלוקת תנא קמא ורבי יוסי מובאת גם בבבא קמא, אולם שם רש"י פירש אותה בדרך שונה בתכלית. הגמרא שם דנה בקדושת עצים ומנמקת שהם אינם קדושים משום שהנאתם לאחר ביעורם. על כך שואלת הגמרא (ב"ק קא:):

והא איכא עצים דמשחן (רש"י: שמאירין כנר אבוקה לנושאן בידו והנאתן וביעורן שוה תיחול עליהו שביעית) דהנאתן וביעורן שוין!

כלומר, מובן מדוע עצים המשמשים לבישול אינם קדושים, שכן ההנאה היא מהגחלים לאחר ביעור העצים, אך מדוע עצים המשמשים לתאורה אינם קדושים? הרי נהנים מהם בשעת ביעורם? רבא עונה:

אמר רבא: סתם עצים להסקה הן עומדין.

ומסביר רש"י (שם):

סתם עצים להסקה ניתנו - ולא להאיר הלכך עצים נינהו ומעיקרא לא חל עלייהו שביעית.

רש"י מסביר כי הולכים אחרי הכלל וכלל העצים ניתנו להסקה ולא לתאורה. בהמשך מביאה הגמרא את מחלוקת תנא קמא ורבי יוסי שלמדנו (שם):

אמר רב כהנא: ועצים להסקה תנאי היא; דתניא: אין מוסרין פירות שביעית לא למשרה ולא לכבוסה, ור' יוסי אומר: נותנין פירות שביעית לתוך המשרה ולתוך הכבוסה.

כוונת רב כהנא, לפי הדרך המרכזית שבה צעדו רבותינו הראשונים, היא שהתנאים נחלקו בעצם הדין שעצים אינם קדושים משום שהנאתם לאחר ביעורם, וכפי שלמדנו לעיל בסוגיית סוכה. אולם רש"י בבבא קמא פירש שכוונת רב כהנא לומר שהם נחלקו בדברי רבא לפיהם גם עצים המיועדים לתאורה אינם קדושים משום שרוב העצים מיועדים להסקה (שם):

תנאי היא - איכא למאן דאמר סתם עצים להסקה ניתנו ולא חיילא שביעית אפילו אעצים דמשחן ואיכא למאן דלית ליה ואעצים דמשחן מיהא חיילא.

לפי הסבר זה, הן תנא קמא והן רבי יוסי מודים לדין הנאה בשעת ביעור, הגורם לכך שבדרך כלל עצים אינם קדושים. הם נחלקו בשאלה האם אדם יכול לקבוע במחשבתו ייעוד אחר לעצים, עצי תאורה, ייעוד שבעקבותיו הם יהיו קדושים בקדושת שביעית. בעקבות הסברו מסביר רש"י אחרת את דברי רבי יוסי המתיר למסור פירות שביעית לכביסה. לפירוש, גם הוא אוסר בדרך כלל מסירת פירות שביעית לכביסה. הוא מתיר זאת רק במקרה שמלכתחילה ליקט את הפירות לצורך זה (שם):

ור' יוסי סבר לא אמרינן סתם פירות לאכילה ניתנו ומהניא בהו מחשבה כעלי קנים וגפנים דהיכא דליקטן למשרה הוי דבר שהנאתו אחר ביעורו ולא חל עלייהו שביעית.

המחלוקת אינה בדין הנאתו אחר ביעורו, אלא בשאלת יכולת מחשבת האדם בשעת הלקיטה והקצירה לייחד דבר לשימוש אחר מהשימוש הרווח בו. לפי דרך זו צריך להבין אחרת את הגמרא האומרת שרבי יוסי לומד את דבריו מהמילה לכם, 'מאי טעמא דרבי יוסי? אמר קרא לכם לכל צרכיכם'. הפירוש הקודם היה שהמילה לכם מרחיבה את היקף השימושים המותרים, בניגוד ל'לאכלה' המצמצם. אך לאור פירוש זה ההבנה אחרת: 'לכם לכל צרכיכם', צרכיכם מגדירים את ייעוד הפירות ולא השימוש הרגיל בהן. לפי פירוש זה בעמדת רבי יוסי חידוש משמעותי: אדם יכול להגדיר בשעת הלקיטה את ייעוד הפירות ובכך להוציאם מקדושתם, אם ייעד אותם לשימוש שהנאתו לאחר ביעורו ככביסה².

ה. היקף הקדושה והשלכותיה – שאלות נפרדות

נתבונן בהבדל נוסף משמעותי בין דברי רש"י בבבא קמא לדבריו בסוכה ולדברי שאר הראשונים. מדבריו בסוכה עלה כאמור קשר בין שאלת היקף הקדושה, אילו פירות קדושים, ובין שאלת השימושים המותרים, מה מותר לעשות בפירות קדושים. הקשר בא לידי ביטוי ביישום הכפול של דין הנאה לאחר ביעור: בהיקף הקדושה, דבר

2. אם נאמר שהפירות קדושים לפני הקטיפה יהיה קשה יותר להבין את הדברים. וראה במשנה ד, י.

שרגילים ליהנות ממנו לאחר ביעורו אינו קדוש; ובשימושים המותרים, אסור להשתמש כן בפירות קדושים. אולם מרש"י בבבא קמא עולה אחרת. ראשית, פירות המיועדים לצביעה קדושים ובכל זאת רש"י מבאר שאסור לצבוע בהם (שם):

ואסור לצבוע בהן דהיינו סחורה³ אבל מותרים הן להסיקן קודם זמן הביעור דהיינו דומיא דלאכלה.

עולה מדבריו כי גם פירות המיועדים לשימוש אסור, כצביעה, הינם קדושים, ומכאן שאין קשר בין היקף הקדושה ובין השימושים המותרים. תפיסה זו עולה מנקודה נוספת בדבריו. 'מותרים הן להסיקם' משום שדין הנאתו בשעת ביעורו עוסק להבנת רש"י בב"ק רק בהיקף הקדושה, וקובע שפרי שרגילים ליהנות ממנו לאחר ביעורו אינו קדוש. דין זה אינו מגביל להבנת רש"י בבבא קמא את היקף השימוש המותר בפרי קדוש. ושוב רואים אנו פיצול בין שתי השאלות.

ו. מדרג בתוך השימושים המחילים קדושה

נתבונן בזווית נוספת של שאלת הקשר בין הקדושה לשימושים. ההבנה הפשוטה העולה מהזיקה בין הדברים היא שמותר להשתמש בפירות לכל השימושים המחילים קדושה על הפירות המיועדים אליהם. אולם מדברי הירושלמי בתחילת פרק שביעי בנוגע לצביעה עולה אמירה מורכבת יותר. נתחיל בירושלמי בפרק שמיני שממנו עולה כי מותר לצבוע בפירות המיועדים לאכילה (א, ה):

אוכלי בהמה מהו לעשות מהן צבועין לאדם מה אם אוכלי אדם שאין עושין מהן מלוגמא לאדם עושין מהן צבועין לאדם אוכלי בהמה שעושין מהן מלוגמא לאדם לא כל שכן שעושין מהן צבועין לאדם.

מהירושלמי בתחילת פרק שביעי עולה אחרת (א, ז):

3. דברים אלו של רש"י המשווה את הצביעה לסחורה, ובהמשך גם את הכיבוס לסחורה, קשים לכאורה: מדוע צביעה וכיבוס דומים לסחורה? מה משותף להם ולסחורה? אולי הדברים קשורים לכך שההנאה משלושתם אינה מיידית כמו באכילה. ואולי הדברים קשורים לעקיפות שבהנאה מהפירות, וצ"ע. וראה עוד בכפות תמרים סוכה מ, א.

צביעין לאדם (צמח המיועד רק להכנת צבעי אדם⁴) מהו שיהא עליהן קדושת שביעית... רבי יוסי בשם רבי לא שמע מן הדא תהיה אף להדלק' הנר ולצבוע בה צבע ולא נמצא מאבד את אוכלי אדם⁵ (ואיך ייתכן שמותר להשתמש בפירות המיועדים לאכילת אדם לצביעה?) תיפתר בצביעין לאדם (אלא ודאי שהדרשה עוסקת בפירות המיועדים רק להכנת צבע, ומכאן שיש בהם קדושה - אחרת לשם מה נצרכת דרשה כדי להתיר את הצביעה בהן?) אמר רבי מנא תיפתר באוכלי בהמה לאדם (ייתכן שהדרשה עוסקת בפירות המיועדים לאכילת בהמה והיא מתירה לצבוע בהם, ואם כן אין להוכיח מהדרשה שגם פרי המיועד רק לצביעה קדוש) ולית שמע מיניה כלום.

עולה אפוא מדברי הירושלמי שאסור לצבוע בפירות המיועדים לאכילת אדם, ולא נמצא מאבד את אוכלי אדם. זאת אף על פי שפירות המיועדים לצביעה קדושים, ומכאן שאין זיקה מלאה בין השימושים המחילים קדושה ובין השימושים המותרים. מדוע אוסר הירושלמי לצבוע באוכלי אדם? מהלשון 'ולא נמצא מאבד את אוכלי אדם' עולה זיקה לדין 'לאכלה ולא להפסד'. כלומר, הואיל והפירות מיועדים למטרה מסוימת, אכילת אדם, אין להשתמש בהם למטרה פחותה, מעין האיסור להאכיל אוכלי אדם לבהמה. נראה כי אם נאמץ הבנה זו, אזי אין לראות בדברי הירושלמי מקור להבנה שונה מהותית של עוצמת הקשר בין היקף הקדושה לשימושים המותרים: הוא רק מחדש שצביעה דומה לאוכלי בהמה, ויש משום הפסד בשימוש לצביעה בפרי המיועד לאכילה. אולם, מלשון הירושלמי נראה יותר שלדעתו אין לצבוע באוכלי אדם אפילו כאשר משתמשים בפרי במידה שווה לאכילה ולצביעה. אם כן, צריך להבין את הירושלמי אחרת: יש מדרג בין השימושים. המעגל היסודי הוא אכילה, ומעבר לו יש מעגל נוסף של שימושים פחותים. הצביעה אמנם נחשבת לשימוש המחיל קדושה על פרי המיועד לכך, אך עדיין זהו שימוש פחות ואין להשתמש בפירות השביעית לצורך זה⁶. יש אפוא מדרג פנימי בתוך השימושים המחילים קדושה ואין די בקדושה בכדי להתיר שימוש מסוים.

4. באופן פשוט צבעי אדם הם צבעים המיועדים לאיפור או לצביעת כלי אדם או בגדיו.

5. יש גרסאות הגורסות 'בהמה'.

6. יתכן שהדבר קשור למקור של הירושלמי הלומד את ההיתר לצבוע בפירות שביעית מדרשת לכם כל שהוא צורך לכם, וא"כ הדרשה מרבה רובד נוסף במקום שאי אפשר להשתמש בפירות בשימוש המרכזי - אכילה.

ז. קדושת 'מיני כבוסים'

תפיסה זו עולה גם מדברי הרמב"ם על שימוש בפירות שביעית לצרכי כיבוס (ה, י):

מיני כבוסים כגון בורית ואהל קדושת שביעית חלה עליהן ומכבסין בהן שנאמר והיתה שבת הארץ לכם לכל צרכיכם, אבל אין מכבסין בפירות שביעית ואין עושין מהם מלוגמא, שנאמר והיתה שבת הארץ לכם לאכלה ולא למלוגמא ולא לזילוף ולא להקיא ולא למשרה ולא לכביסה.

כיבוס הוא שימוש המחיל קדושה על פירות המיוחדים לו. ובכל זאת אסור להשתמש לצורך זה בפירות שבהם ניתן להשתמש לצרכים אחרים. זהו אותו מדרג עקרוני שראינו בירושלמי בתוך השימושים המחילים קדושה.

אולם, דברי הרמב"ם קשים מאוד לכאורה: מדוע חלה קדושה על מיני כבוסים, הרי מבואר בסוגיות הגמרא שלמדנו שההנאה מהפירות בכביסה היא הנאה שלאחר הביעור, ופירות המיועדים להנאה לאחר ביעור אינם קדושים. מדוע קדושים אפוא 'מיני הכיבוסים'? מה בינם ובין העצים המיועדים להסקה שאינם קדושים משום שהנאתם לאחר ביעורם?

ייתכן שכדי להסביר זאת עלינו לחלק בין שני סוגים של 'הנאתו לאחר ביעורו': בעץ ההנאה היא מהחום המופק משרפת הגחלים, כך שהאדם אינו נהנה מהעץ. במיני כבוסים לעומת זאת הביעור מאפשר להשתמש בתכונה הקיימת בצמח. במקרה שכזה השימוש אמנם נאסר, שכן ההנאה מופקת בסופו של דבר לאחר ביעור הפרי, אך בכל זאת יש קדושה בפרי, שכן אין לומר שאין בו כפי שהוא ייעוד ושימוש – הביעור מצליח למצות תכונה הקיימת תמיד בפרי.

כמובן, עלינו להזדקק לשאלה הקשה כיצד הרמב"ם פירש ולמד את הסוגיות שאינן מחלקות כך באופן פשוט.

ה. צבעי בהמה

נמשיך לפסיקת הרמב"ם בצביעה, פסיקה המאירה זווית נוספת בקשר בין היקף הקדושה לשימושים. הרמב"ם פוסק שניתן להשתמש לצביעה גם בפירות המיועדים לאכילה, וכעולה מפשטות הירושלמי בפרק שמיני (ה, ט):

לצביעה כיצד, דברים שדרכן לצבוע בהן אף ע"פ שהן מאכלי אדם צובעין בהן לאדם.

בהמשך ההלכה עוסק הרמב"ם בצביעה לבהמה⁷ (שם):

אבל אין צובעין לבהמה מפירות שביעית אפילו מאכלי בהמה, שאין קדושת שביעית חלה על צבעי בהמה.

מקורו של הרמב"ם בירושלמי (ח, א):

לא צורכה דלא אוכלי אדם מהו לעשות מהן צבועין לבהמה... אמר רבי יוסי מפני מה אוכלי אדם אין עושין מהן צביעה לאדם שכן צבעי אדם יש להן קדושה יעשה מאוכלי בהמה צבועין לבהמה שכן צבועין לבהמה אין עליהן קדוש'.

מינים המיועדים לצבעי בהמה אינם קדושים. לכן אסור להשתמש אפילו באוכלי בהמה, תשמיש המחיל קדושה, לצביעת בהמה, דבר שאין בו קדושה. אסור להוציא את הפירות ממעגל הקדושה. זהו אפוא ביטוי נוסף להשפעת שאלת היקף הקדושה על שאלת השימושים המותרים – איסור על שימוש בפרי קדוש למטרה שאינה מחילה קדושה על מינים המיועדים לכך.

7. צביעת הבהמה עצמה או צביעת כלי הבהמה וכדומה.